

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حقوق

مالکیت‌های فکری

مؤلف

دکتر مرتضی چیت‌سازیان

انتشارات چتر دانش

سرشناسه :	چیت‌سازیان، مرتضی، ۱۳۴۱ -
عنوان و نام پدیدآور :	حقوق مالکیت‌های فکری/مؤلف مرتضی چیت‌سازیان.
مشخصات نشر :	تهران: چتر دانش، ۱۳۹۹.
مشخصات ظاهری :	۱۷۶ص.: نمونه؛ ۲۱/۵×۱۴/۵س.م.
شابک :	۹۷۸-۶۰۰-۴۱۰-۴۰۵-۰۰ :
وضعیت فهرست‌نویسی :	فیپا
یادداشت :	کتابنامه: ص. [۱۵۱ - ۱۵۴].
موضوع :	مالکیت معنوی -- ایران
موضوع :	Intellectual property -- Iran
رده بندی کنگره :	KMH۱۱۵۵ :
رده بندی دیویی :	۳۴۶/۵۵۰۴۸ :
شماره کتابشناسی ملی :	۶۱۶۳۰۰۵ :

نام کتاب :	حقوق مالکیت‌های فکری
ناشر :	چتر دانش
مؤلف :	دکتر مرتضی چیت‌سازیان
نوبت و سال چاپ :	اول - ۱۳۹۹
شمارگان :	۱۰۰۰ :
شابک :	۹۷۸-۶۰۰-۴۱۰-۴۰۵-۰۰ :
قیمت :	۸۰۰۰۰ تومان :

فروشگاه مرکزی: تهران، میدان انقلاب، خ منبری جاوید(اردیبهشت شمالی)، پلاک ۸۸

تلفن مرکز پخش: ۶۶۴۹۲۳۲۷ - تلفن فروشگاه کتاب: ۶۶۴۰۲۳۵۳

پست الکترونیک: nashr.chatr@gmail.com

کلیه حقوق برای مؤلف و ناشر محفوظ است.

سخن ناشر

رشته حقوق با تمام شاخه‌ها و گرایش‌هایش، به‌منزله یکی از پرطرفدارترین رشته‌های دانشگاهی کشور، تعداد فراوانی از دانشجویان علوم انسانی را به خود جلب کرده است؛ دانشجویانی که پس از تحصیل، وارد عرصه خدمت شده و در مناصب و جایگاه‌های گوناگون به ایفای وظیفه مشغول می‌شوند.

منابعی که در دانشکده‌های حقوق، مبنای کار قرار گرفته و تحصیل دانشجویان بر مدار آن‌ها قرار دارد، در واقع، مجموعه کتب و جزواتی هستند که طی سالیان متمادی چنان‌که باید تغییر نیافته و خود را با تحولات و نیازهای زمانه هماهنگ نکرده‌اند.

این، درحالی است که نیاز مبرم دانش‌پژوهان به مجموعه‌های پربار و سودمند، امری انکارناپذیر است. به‌این‌ترتیب، ضرورت تدوین کتب غنی و ارزشمند برای رفع نیازهای علمی دانشجویان رشته حقوق و نیز رشته‌های متأثر از آن، باید بیش از گذشته موردتوجه قرار گیرد؛ کتاب‌هایی که روزآمدی محتوای آنها از یک‌سو و تناسب آنها با نیاز دانش‌پژوهان از سوی دیگر، موردتوجه و لحاظ ناشر و نویسنده، قرار گرفته باشد.

مؤسسه آموزش عالی آزاد چتر دانش، در مقام مؤسسه‌ای پیشگام در امر نشر کتب آموزشی روزآمد و غنی، توانسته است گام‌های مؤثری در همراهی با دانشجویان رشته حقوق بردارد. این مؤسسه افتخار دارد که با بهره‌مندی از تجربیات فراوان خود و با رصد دقیق نیازهای علمی دانشجویان، به تولید آثاری همت‌گمارد که مهم‌ترین دستاورد آن‌ها، تسهیل آموزش و تسریع یادگیری پژوهندگان باشد. انتشارات چتر دانش امیدوار است با ارائه خدمات درخشان، شایستگی‌های خود را در این حوزه علمی بیش از پیش به منصفه ظهور برساند.

فرزاد دانشور

مدیر مسئول انتشارات چتر دانش

تقدیم به:

ارواح طیبه والدینم که در تعلیم و تربیتم سعی وافر نمودند
و همچنین خواهرم شادروان خانم دکتر زهرا چیت‌سازیان
که ناباورانه از میان ما رفت و عروج نمود.

فهرست

پیشگفتار ۹

مقدمه ۱۳

فصل اول کلیات ۱۷

مبحث اول: تاریخچه حقوق پدیدآوردگان ۱۷

مبحث دوم: تعاریف و واژه‌شناسی ۳۴

گفتار اول: موضوع‌شناسی و جایگاه آن در اجتهاد ۳۴

گفتار دوم: حقوق مالکیت‌های فکری ۳۷

گفتار سوم: واژه‌شناسی حقوق مالکیت‌های فکری ۴۵

فصل دوم: بررسی فقهی حقوق مالکیت‌های فکری ۵۳

مبحث اول: اندیشه‌های فقهی ۵۵

گفتار اول: آرای مخالفان ۶۱

گفتار دوم: آرای موافقان ۷۳

مبحث دوم: آرای فقهای عامه ۱۰۳

مبحث سوم: ماهیت حقوقی آفرینش‌های فکری ۱۱۳

فصل سوم: آثار و اشخاص مورد حمایت و حقوق مادی و

معنوی پدیدآوردگان ۱۲۳

مبحث اول: آثار و اشخاص مورد حمایت ۱۲۵

مبحث دوم: حقوق پدیدآوردگان و راه‌های حمایت از آن ۱۳۷

گفتار اول: حقوق مادی ۱۳۷

گفتار دوم: حقوق معنوی ۱۴۴

فهرست منابع ۱۵۱

ضمائم ۱۵۵

قانون حمایت حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸ با آخرین

اصلاحات تا تاریخ ۱۳۸۹/۵/۳۱..... ۱۵۷

قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی مصوب ۱۳۵۲..... ۱۶۳

فهرست تفصیلی ۱۷۳

پیشگفتار

﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ﴾^۱

حمد و سپاس خداوند سبحان را که بر ما توفیق نهاد تا در مسیر علم و دانش قرار گیریم و از این بیکران علم الهی توشه‌ای برچینیم و صلوات نامحصور بر خاتم انبیا محمد مصطفی صلی الله علیه و آله که بشریت را با تعلیم و تربیت به معارج عالیه انسانی هدایت نمود و از موهبت ائمه هدی علیهم السلام و پرتوافکنی حضرت بقیه الله الاعظم ارواحنا لتراب مقدمه الفداء بهره‌مند گردانید.

تمدن و فرهنگ روزگار ما مرهون اندیشه‌های خلاق و افکار بدیع است. کاخ بلند تمدن بشر را با آجرهای زرین فکر، اندیشه، ابتکار و ابداع برافراشته‌اند و سرفصل و زیربنای همه پیشرفت‌های دینی و بشری جرقه‌هایی است که از ذهن بشر تراوش نموده است.

افرادی در سایه‌سار فکر مترقی و خلاق به آفرینش نوآوری‌ها پرداختند و در آسمان بلند افکار به مقابله با برداشت‌های سطحی و بی‌ریشه پرداختند. پیدایش و تکامل علوم نیز به‌واسطه اندیشه‌های نو و ابتکارها صورت می‌گیرد.

در جهان معاصر با گسترش تحولات ایجادشده در روابط فرهنگی و اجتماعی انسان‌ها، پرسش‌های فراوانی به وجود آمده و این مکتب تشییع است که با تکیه بر میراث بسیار غنی اهل‌البیت درخشید و همچنان با اقتدار باقی مانده و توانسته است در هر زمان و مکانی پاسخگوی سؤالات و شبهات باشد، این کار با بهره‌گیری از فرآیند اجتهاد در گذر زمان طراوت و تازگی خود را حفظ کرده است و در چنبره حوادث جادوانه ماند.

مالکیت‌های فکری که تراوش اندیشه و ذهن بشر است در عصر حاضر اهمیت فوق‌العاده‌ای پیدا کرده است.

مؤلفین، مصنفین، مخترعین و مبتکرین با قدرت اندیشه، دانسته‌های نهانی را می‌یابند و با افزوده‌های فکری خویش به آنها شکل می‌دهند و سرانجام آفریده خود را عرضه می‌نمایند.

هنر و خلاقیت و ابتکار از ابعاد غیرقابل انکار زندگی انسان در طول اعصار بوده و با توجه به این روحیه می‌بینیم اسلام به هر نوع آفرینش که در خدمت بشر و تکامل انسان‌ها باشد روی خوش نشان داده است.

امروزه حقوق آفرینش‌های فکری که به پیدایش آثار ادبی، هنری، صنعتی و تجاری می‌پردازند به دلیل ارتباطات وسیعی که بین جوامع و افراد برقرار شده از اهمیت خاصی برخوردار است.

در همه جوامع، قشر خاصی به امر تولید و خلق آثار فکری می‌پردازند و از این طریق جامعه را به بهره‌گیری از تجربه‌ها و اندوخته‌های خود و دیگران سوق می‌دهند.

از جمله اینها، مؤلفین، مترجمین، هنرمندان و مخترعینی هستند که به آفرینش آثار سودمند پرداخته و خدمات شایانی به انسان‌ها کرده‌اند.

در قدیم آثار فرهنگی و هنری، نشر و گستره محدودی داشتند و چه بسا پدیدآورندگان خود توقع و انتشار بهره‌برداری مالی از آثار خود را

نداشتند و از این رو حمایت قانونی از این آثار چندان ضروری نمی‌نمود، ولی امروزه وضع عوض شده است و با ارزشی که آفریده‌های فکری پیدا کرده‌اند و نقشی که در تحولات جامعه دارند، دیگر قانون‌گذاران نسبت به آنها بی‌تفاوت نبوده و شناسایی آن را لازم دانسته و حقوقی خاص جهت آنها تدوین کرده‌اند.

این موضوع تقریباً از مسائل جدید حقوقی در دنیا و در ایران است و در کتب فقهای اسلامی کمتر بحث بحث شده است، جز آنکه اخیراً تحت‌عنوان مسائل مستحدثه اشارتی به آن رفته است.

مطرح‌نشدن این موضوع در مباحث فقها و حقوقدانان این توهم را ایجاد می‌کند که به آثار مؤلفین، هنرمندان و مبتکرین وقعی نهاده نمی‌شود و توجهی به حقوق مادی و معنوی این گروه نمی‌شود، ولی در واقعیت این است که تا حدود سیصد سال قبل بحثی از حقوق فکری مطرح نبوده، ولی زمانی که امکان نشر و تکثیر به تعداد زیاد پیش آمد به همان نسبت امکان تجاوز به این حقوق فراهم آمد و دولت‌ها را بر آن داشت که برای حمایت از پدیدآورندگان به تدوین قوانین بپردازند.

نخستین قانونی که در ایران تصویب شد قانون ثبت علائم و اختراعات است که در سال ۱۳۱۰ تصویب شد و بعد از آن در سال ۱۳۴۸ قانون حمایت حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان از تصویب گذشت و قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی در سال ۱۳۵۲ مکمل قانون قبلی شد.

البته پدیدآورندگان انتظار دارند از زحمات مادی و معنوی آنها قدردانی شود و این محاکم دادگستری و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی هستند که وظایف خود را در قبال پدیدآورندگان باید کاملاً اجرا نمایند تا آنها دلگرمی بیشتری پیدا کنند.

در تدوین این کتاب به تبیین دیدگاه فقهای اسلامی و حقوقدانان پرداختم و نظریات فقهای عامه را به‌عنوان کار تطبیقی بر آن افزودم و اندیشه‌های گوناگون درباره ماهیت حقوق پدیدآورندگان، آثار و اشخاص مورد حمایت را بررسی کرده‌ام.

امیدوارم مرضی خداوند سبحان قرار بگیرد.

و السلام

دکتر مرتضی چیت‌سازیان

مقدمه

در حقوق آفرینش‌های فکری یک چیز را اصل قرار می‌دهیم و آن اینکه هرچه آفرینش فکری محسوب می‌گردد از ذات خداوندی است. آفرینش و خلق مطلق از آن خداست و آنچه به انسان نسبت می‌دهیم به حسب آنهاست که این تراوشات فکری و ابداعات و خلاقیت‌ها، جرقه‌هایی است که خدای سبحان او را بر این امر مدد نموده است. از طرفی اعصار گذشته شاهد تحولات فکری بی‌شماری بوده است، حرکت‌های فکری در آگاه‌نمودن توده‌ها نقش اساسی دارند، امواج فکری است که جوامع را به حرکت در می‌آورد.

ارزش نویسندگان، متفکرین و دانشمندان اعم از علوم الهی و انسانی بر کسی پوشیده نیست.

آثار مکتوب و غیرمکتوب مؤلفین، مصنفین، هنرمندان، مبتکرین و مخترعین تحول عظیمی به دنبال داشته است، خصوصاً ارزش و بهایی که اسلام برای آنها قائل شده است.

ارزش علمی پدیدآورندگان آثار فکری را نمی‌توان با مادیات مقایسه نمود، اصولاً دانشمندان جهت امور مادی قلم به دست نمی‌گیرند و

سخن نمی‌گویند، بلکه هدفی بس رفیع دارند، اما شکی نیست که باید پدیدآورندگان مورد حمایت قانونی قرار گیرند، زیرا ارزش کار انسان محترم است و عقل و منطق و فطرت ایجاب می‌کند که آثار این بزرگان از لحاظ مادی و معنوی باید مورد حمایت قرار گیرند. حال بحث اینجاست که آیا صرفاً بر نسخه اول اثر و آفریده فکری حقی هست یا اینکه استحقاق پدیدآورنده عام است؟

از نظر تاریخی اگر به گذشته برگردیم به دورانی می‌رسیم که هیچ قاعده و ضابطه‌ای در رابطه با این حقوق وجود نداشته است و صرفاً در حد نکوهش و ذم اخلاقی با کسی که تخلف می‌نمود، برخورد می‌کردند. مثلاً اگر کسی شعر دیگری را به خود منتسب می‌نمود او را تمسخر می‌نمودند و از این حد بالاتر نمی‌رفتند.

در دوران بعد معیارهای ارزشی برای خلاقیت‌های فکری در نظر گرفتند و حکام و سلاطین از طریق بخشش القاب و صلّه، به صاحبان آثار اعتبار می‌دادند. بعد وارد مرحله‌ای می‌شویم که مجلس و دولت به وضع قانون می‌پردازند تا حقوق افراد رعایت شود و مسئله شکل فرامرزی به خود می‌گیرد و جنبه بین‌المللی پیدا می‌کند.

زیرا دولت‌ها و افراد با هم مراودات فرهنگی دارند و لازم است قوانین همگون و یک‌دستی وضع گردد.

البته ما چند قانون در کشور داریم مثل قانون حمایت حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان و قانون دیگری که در تکمیل آن در مورد ترجمه و آثار صوتی از تصویب گذشت و اخیراً حمایت از آثار انفورماتیک و نرم‌افزارهای کامپیوتری مورد بحث جدی قرار گرفته است.

از طرفی مسئله پیوست به گات یا سازمان تجارت جهانی مطرح است که باید دقیقاً منافع و مضرات این عضویت بررسی شود.

مالکیت فکری در دو بخش مالکیت ادبی و هنری و مالکیت صنعتی و تجارتي بحث.

در بخش مالکیت ادبی و هنری غالباً گونه‌های مختلف این آثار همچون کتاب، رساله، شعر، نمایش‌نامه، ترانه، سرود، آثار سینمایی، نقاشی و حمایت از پدیدآورندگان آنها بررسی می‌شود و در بخش مالکیت صنعتی و تجارتي به اختراعات و علائم صنعتی و تجارتي پرداخته می‌شود.

نکته مهم آن است که اشخاص باید مورد حمایت و تشویق قرار گیرند تا در زمینه‌های فکری و هنری فعالیت نمایند و آثار خود را عرضه نمایند. در جهان امروز که عصر ارتباطات است با پیشرفت‌هایی که صورت گرفته، حقوق پدیدآورندگان را در معرض آسیب جدی قرار داده است و انتظار می‌رود که از تضييع حقوق آفرینش‌گران جلوگیری شود؛ زیرا اینها طلایه‌داران فرهنگ هر کشورند و لازم است از ثمرات کار خود برخوردار شوند.

حمایت، تشویق و ترغیب پدیدآورنده، موجب امنیت فکری و افزایش ابتکارها می‌شود و رشد و تعالی فرهنگ را به دنبال دارد.

خصوصاً در چند دهه اخیر با پیشرفت‌های تکنولوژیک خارق‌العاده‌ای که در شکل و کم و کیف عرضه کارهای ادبی، علمی و هنری پدید آمده است و حتی می‌توان محتوای یک کتابخانه بزرگ را در یک دیسک نوری ذخیره نمود، اندیشه حمایت از حقوق مالکیت‌های فکری بیشتر شده است. هدف ما در این رساله روشن شدن زوایای مختلف حقوق آفرینش‌های فکری است و در سه فصل ارائه می‌گردد.

در فصل نخست پیشینه تاریخی حقوق پدیدآورندگان در اسلام و ایران را بحث و بررسی خواهیم کرد، در این بخش سعی شده است ضمن بررسی تاریخچه مختصری از حقوق مالکیت‌های فکری در ایران و جهان تعریفی

از مالکیت و حدود آن، حقوق معنوی، کپی‌رایت و بحثی هم از مفاهیم حقوقی مربوط به مالکیت‌ها خواهیم داشت.

در فصل دوم به بررسی فقهی و آرای موافقان و مخالفان حقوق فکری خواهیم پرداخت و به نقد و نظر اندیشه‌های گوناگون درباره حقوق پدیدآورندگان خواهیم داد پرداخت و همچنین از نظریات فقهی عامه برای بحث تطبیقی کمک گرفته شده است. در فصل نهمی ماهیت این حقوق، آثار و اشخاص مورد حمایت و گونه‌های مختلف آثار و حقوق مادی و معنوی پدیدآورنده بحث خواهیم نمود و در خاتمه به نتیجه‌گیری خواهیم پرداخت.

فصل اول

کلیات

مبحث اول: تاریخچه حقوق پدیدآوردندگان

پیشینه تاریخی حقوق پدیدآوردندگان در اسلام

در صدر اسلام مانند سایر سیستم‌های حقوقی به لحاظ آنکه در عرف زمان خود حقوق مالکیت‌های فکری موضوعیت نداشت حکم خاصی بر حمایت یا رد آن نیز نبوده است، بعداً که این حق موضوعیت یافت طبعاً فقها به حکم آن پرداختند.

در میان آفرینش‌های فکری هیچ‌کدام به قدمت تألیف و ترجمه نمی‌رسند. پیدایش کتاب در تمدن اسلام پیوندی عمیق با تدوین حدیث دارد.

اهتمام به این امر در دوره امویان شتاب گرفت؛ زیرا آنان برای تحکیم اقتدار خود نیاز به خلق احادیث و جعل آن بودند.^۱

از سوی دیگر با ظهور مکتب محدثان در اواخر سده نخست هجری به قصد یافتن حدیث، کتاب‌های روایی زیادی پدید آمد.

از طرفی می‌دانیم بعضی به تألیف و خلق حدیث می‌پرداختند تا از دست خلفای ظلم و جور جوائز وصله و هدایا دریافت نمایند و در این

۱- احمد بن الحسین الامینی، الغدير في الكتاب و السنة و الأدب، دارالكتاب العربي، ج ۵، ص ۳۴۰.

آشفته‌بازار بعضی کتاب‌هایی سرشار از جعلیات می‌ساختند تا به درهم و دیناری برسند.

در مقابل ضرورت عقیدتی و رسالت‌های علمی و فرضیه دینی ایجاب می‌کرد که در امانت‌داری حدیث کمال دقت به کار رود و بدین سان دخل و تصرف در نقل و ثبت حدیث مسئولیت شرعی داشت و راویان حدیث می‌کوشیدند از مشایخ خود اجازه نقل حدیث بگیرند و این سنت حسنه تاکنون نیز ادامه دارد.

نهضت ترجمه نیز در اواخر سده دوم هجری نقطه عطفی در تمدن اسلامی شد، ترجمه متون مختلف یونانی، ایرانی و هندی از یک سو و ترجمه متون فرهنگی و عقاید و آرای ملت‌ها، رستاخیز فرهنگی نوینی پدید آورد، نویسندگی یک دانش شد و نسخه‌برداری، حرفه‌ای بسیار مهم گردید.

در این دوره وراقی و صحافی و تذهیب و تجلید حرفه‌ای پیشرفته شد و صنعت کاغذسازی به این امر کمک شایانی نمود.

با نهضت ترجمه، دانش یونانی از طریق زبان عربی به غرب راه یافت و برای نخستین بار اروپا با فلسفه و حکمت یونان آشنا شد که متون آن از زبان عربی ترجمه شده بود.^۱

در همین ایام بود که کتابت که محتاج احراز آداب و دانش خاص و طی نمودن مراتبی بود حرفه‌ای نان‌آور و سودمند به حساب آمد به‌ویژه اگر با ذوق و سلیقه و ابتکار توأم می‌گردید.

مترجمی نیز درآمد سرشاری به دنبال داشت؛ زیرا حرفه‌ای دولتی بود. در این اوضاع تنها کاری که از مؤلفان برمی‌آمد موعظه اخلاقی و

۱- اسوند دال، تاریخ‌الکتاب من اقدام العصور الی الوقت الحاضر، ترجمه: محمد صلاح الدین حلمی، قاهره ۱۹۵۸، ص ۴۰ و ۴۱.

یادآوری عذاب و عقوبت اخروی و برحذر داشتن تحریف‌گران و جاعلان از هرگونه دخل و تصرف بود.

مسعودی مؤرخ مشهور سده سوم و چهارم در یکی از آثار به‌جای مانده‌اش آورده:

«... هر کس حرفی از کتابم را تحریف کند یا بخشی از آن را بردارد یا نکته‌ای روشن و معلوم را تباه سازد یا شرح حال کسی را عوض یا دگرگون سازد یا از خود بنویسد یا اثرم را به غیر من نسبت داده یا دیگری را در نوشتن آن شریک جلوه دهد خداوند او را به غضب خود گرفتار کند.»^۱ از آنچه گذشت در ارتباط با حقوق مؤلف این نتیجه به دست می‌آید از آنجایی که هدف توسعه و نشر اسلام است از آن به‌عنوان فریضه و مسئولیت شرعی تلقی می‌شود و اصل بر این است که تألیف مستلزم انتفاع مادی نباشد.

بعدها از جمله وظایف متولی امور حسبیه نظارت بر تألیف شد که باید در قلمروی خاصی فعالیت کند.

نکته مهم دیگر در این باب، نظارت اسلام بر آفرینش‌های فکری است. با آنکه اسلام تأکید و افری بر آزادی عقیده و بیان در گفتار و نوشتار دارد و قرآن هم انسان‌ها را به شنیدن اقوال گوناگون و گزینش بهترین آنها بشارت داده^۲ و سیره پیامبر هم در احتجاج و استدلال با مشرکان و کفار گواه گویایی از گفت‌وشنود منطقی آزاد است، ولی در مکاسب محرّمه بحث از حرمت حفظ و خریدوفروش کتب ضلال آمده است جز در مواردی که استثنا شده است و اینها حاکی از نظارت مذهب بر آثار فکری است تا موجب انحراف انسان‌ها نگردد. دو موردی که حفظ و نسخه‌برداری

۱- علی بن الحسین المسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، درالاندلس، بیروت، ج ۱، ص ۲۷.

۲- سوره زمر، آیه ۱۷.

کتب ضاله استثنا شده است یکی برای نوشتن رده بر آنها و دیگری جهت استدلال بر صاحب آن است.

نگاهی به حقوق آفرینش‌های فکری در ایران

در جهان امروز حقوق مربوط به پدیدآورندگان آثار فکری و همچنین افرادی که به خلق آثار هنری، علمی، فلسفی، فقهی، تفسیری، صنعتی و تجاری می‌پردازند به دلیل ارتباط وسیع از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. وسایل نوین ارتباطی به سرعت در حال تکوین و گسترش است، لازم است در این میان به منظور جلوگیری از بروز ناهنجاری‌های فرهنگی و اجتماعی و برای نهادینه کردن آفرینش‌های فکری در جامعه دست به کارهای زیربنایی زد.

اکنون شبکه‌های اطلاع‌رسانی در حال گسترش است و از طرفی دیده می‌شود آثار فکری با سخت‌کوشی و به‌کارگیری خلاقیت‌ها و نوآوری‌ها به دست می‌آید و همواره قشر ممتازی عهده‌دار این مسئولیت خطیر هستند. یک نویسنده یا مترجم یا مخترع یا فردی که نرم‌افزاری را تهیه کرده است به این امید وقت خود را صرف نموده تا نتیجه عملی اثر خود را ببیند، اما متأسفانه تکثیر غیرمجاز محصولات فکری به دلیل سهولت و ارزانی آن عامل عمده‌ای در پیشگیری از رشد، محسوب می‌گردد.

تجربه جهانی مؤید این نظریه است که پیشگیری از عواقب این امر در سایه حمایت‌های قانونی از مبتکرین و پدیدآورندگان است.

این حمایت‌ها از طریق تدوین و استقرار قوانین میسر می‌گردد. از جمله مسائل عمده‌ای که در شرایط کنونی فراروی رشد فرهنگی جامعه است، موضوع حمایت از سرمایه‌های فکری است.

حال با توجه به این مسائل پیشینه بحث را در ایران مورد نظر قرار

می‌دهیم.

مرحله فقدان قوانین حقوقی

در قدیم هیچ قاعده و ضابطه‌ای در مورد پدیدآوردندگان فکری وجود نداشت، بلکه قرائن و شواهد نشان می‌دهد که اگر هنرمند یا شاعری اثر هنری و سروده خود را نزد سلطان ارائه می‌داد صله و اکرم و القابی به او می‌رسید و هرکس برخلاف واقع شعر یا نقاشی را به خود نسبت می‌داد، مورد مذمت قرار می‌گرفت.

این توجه بشر را به آثار زاینده فکر و اندیشه می‌رساند و در آن نوعی استحقاق در زمینه حق معنوی و احترام به شاعران و هنرمندان را می‌توان یافت، پس در مورد سابقه تاریخی مسئله فقط مدح و ذم را دیده‌ایم.

اینکه چرا در گذشته پدیدآوردندگان آثار فکری امتیازی کسب نمی‌کردند و از حمایت حقوقی برخوردار نبودند بدین دلیل است که در کم و کیف عرضه کارهای ادبی، علمی و هنری پیشرفتی به وجود نیامده بود، دستگاه چاپ هنوز توسعه نیافته بود و اگر شخصی نسخه خطی اثری را که متعلق به دیگری بود تصرف می‌نمود و به نام خود ترویج می‌داد او را نکوهش می‌کردند، اما آیا او را مجازات می‌کردند یا از او می‌خواستند تا درصدد جبران ضرر مادی و معنوی مؤلف بربیاید؟ به طریقی که امروز در مورد آثار مالکیت‌های فکری عمل می‌شود مسلماً در جوامع اولیه از اینها خبری نبود.

از قدیم نقل اقول بدون ذکر مأخذ و یا انتساب اثر به دیگران و تحریفات وجود داشته است و سرقت افکار و اندیشه‌ها چه به صورت فکر یا عین و خصوصاً در شعر سابقه دارد.

بعضاً هم صاحب اثر به دنبال حقوق مادی نبود و حتی در تاریخ می‌خوانیم «آنتیکوس» به عنوان نخستین ناشر در روم باستان مطرح است،

آنتیکوس خطابه‌های سیروس را منتشر ساخت و حقوق مادی سیروس را نداد و او هم اعتراضی نکرد.

اصولاً مؤلفین، مصنفین، نویسندگان، مخترعین و مبتکرین هیچ‌گاه جنبه مادی مسئله مدنظرشان نبوده، اگرچه حق آنهاست، اما اینکه دیگری بدون اجازه اثرش را چاپ نماید یا به خود منتسب نماید این اقدام ناراحت‌کننده است و ممکن است به شخصیت و موقعیت اجتماعی صاحب اثر لطمه وارد آورد، زیرا چه بسا این اثر نطق و خطابه اوست و فعلاً قصد ندارد در سطح وسیع پخش کند و قصد تکمیل آن را داشته است.

سؤال اساسی اینجاست که چرا چند دهه قبل چیزی تحت‌عنوان حق مؤلف، مصنف، مخترع در جامعه ما وجود نداشته است و چرا ضرورت آن احساس نمی‌شد؟

در جواب باید گفت مسائل و موضوعات حقوقی همراه با نیازهای جامعه شکل می‌گیرد، تا با یک مشکل اجتماعی برخورد نکنیم کمتر به فکر راه‌حل می‌افتیم.

مسئله مالکیت‌های فکری در جامعه ما چنین وضعی داشته است، پدیدآورندگان آثار فکری بیشتر در فکر اشاعه فرهنگ اسلامی و علوم بوده‌اند و کمتر در اندیشه‌های مادی بوده‌اند، علاوه بر این در چند دهه اخیر با پیشرفت‌های تکنولوژیک خارق‌العاده‌ای که در شکل و کم و کیف عرصه کارهای ادبی، علمی و هنری پدید آمده است اندیشه حمایت از آثار فکری یا کپی‌رایت ابعاد جهانی به خود گرفته است و بر مبنای قانون است که دارنده حق فکری تحت حمایت می‌تواند کار خود را با میل خود مورد استفاده قرار دهد و با رعایت حقوق و منافع قانونی قادر است دیگران را از استفاده از آن بدون اجازه منع کند، اما در مورد امتیازات مادی و معنوی

به‌عنوان حق در ایران تاریخ دقیقی در دست نیست و اینکه آیا قرارداد فردوسی با سلطان وقت بر سر صله و جایزه مبتنی بر حق وی بوده یا براساس عرف سلاطین مورد موافقت قرار گرفته است چیزی مشخص نمی‌شود.

همچنین لزوم ذکر منابع و مآخذ در آثار گذشتگان فقط حق معنوی یا احترام به شخصیت آنها را می‌رساند و آنقدر کمال تقوی و احتیاط را بعضی رعایت می‌کردند که شیخ انصاری در مکاسب غالباً آنجایی که خود عبارت دیگران را ندیده و شاگردان برایش حکایت نموده‌اند به‌عبارت «و المحکی عن فلان» نقل می‌نماید.

این نکته را هم باید مدنظر داشت که شایع بودن امری در میان مردم و عرفی بودن آن به‌خودی‌خود ایجاد قاعده حقوق نمی‌کند، بلکه عرف و عادت مسلم در صورتی که ارکان مادی و معنوی را دارا باشد به‌عنوان یک منبع حقوقی محسوب می‌گردد.

قانون‌گذار هنگام وضع قانون تا حد امکان از احاله به عرف دوری می‌کند، مگر در موردی که جز عرف ضابطه‌ای پیدا نشود.

حال با نگاهی به گذشته یافتیم که هیچ قاعده حقوقی در جهت تأمین و حمایت از مالکیت‌های ادبی، هنری و صنعتی یافت نمی‌شود، اکنون به‌نحوه ورود و تأسیس قواعد حقوقی در کشور می‌پردازیم.

مرحله تدوین قوانین

حقوق آفرینش‌های فکری ابتدا در کشورهای اروپایی طرح و قوانین متعددی از قرن ۱۷ میلادی راجع به حقوق مؤلف، هنرمند، مخترع و مکتشف به تصویب رسید و در این میان کشورهای انگلستان، فرانسه و آلمان پیش‌قدم شدند و این دولت‌ها در جهت حفظ حقوق مؤلفین و مبتکرین تبعه خود کوشیدند تا با جهانی‌کردن این حمایت از تجاوزات سایرین بر

آثار اتباعشان جلوگیری کنند و از طرفی دیگر، کوشیدند این قوانین در کشورهای مختلف حتی‌الامکان به‌صورت یکسان و متحدالشکل درآید. به‌عنوان مثال، مالکیتی که در کشور به‌موجب قانون آن کشور مورد حمایت قرار گرفته است در خارج از سرحدات آن کشور نیز حمایت شود و این حقوق مانند حق‌التألیف، حق‌تصنیف، حق‌نرم‌افزارهای کامپیوتری، حق‌اختراع یا حق‌یک‌علامت تجاری که از جمله فصول مهم حقوق مالکیت‌های ادبی، هنری و صنعتی است در کشورهای مختلف جهان بتوانند براساس عهدنامه و قراردادهای از نظر بین‌المللی نیز حمایت شوند. مثلاً چنانچه اختراعی در کشوری صورت گرفت یا علامتی به ثبت رسید در دیگر کشورهای جهان نیز حقوق پدیدآورنده بتواند به‌موجب قانون ملی ثبت و حمایت شود.

حق بهره‌برداری مخترعین و مکتشفین و دیگر پدیدآورندگان فکری در قوانین کشورهای مختلف تابع شرایطی است، بدین معنی که برای صاحبان اندیشه، حق بهره‌برداری محفوظ است و یا لاقلاً محدود به مدت زمانی است و این حق قابل انتقال به اشخاص است و حتی با مرگ صاحب آن به وراثت وی منتقل می‌شود.^۱

البته در کشورهای صنعتی غالباً کمپانی‌ها و سرمایه‌گذاران هستند که با طراحان و نوآوران قرارداد تنظیم می‌کنند و آنها را به استخدام خود در می‌آورند و دائم می‌کوشند برای تهیه پدیده‌های تازه به نوآوران و مبتکران روی آورند و در رشته‌های هنری، علمی، ادبی، پیوسته رقابت بین اندیشه‌های نو ایجاد می‌شود و جان تازه‌ای به جوامع می‌بخشد. مقررات مربوط به حمایت از این حقوق در هر کشوری وضعیت خاصی

۱- نورالدین امامی، فصل‌نامه رهنمون، شماره ۲ و ۳، ص ۱۹۵.

دارد، ولی حقوقدانان بر دو حق تکیه دارند:

۱- حق بهره‌برداری: صاحب این حق می‌تواند از حاصل اندیشه خود و آنچه به وجود آمده است بهره‌برداری نماید، آن را تکثیر، تولید، منتشر و ارائه کند و از آن کسب منافع مادی نماید.

۲- حق اخلاقی: مقصود از حق اخلاقی این است که اثر، همیشه به نام او همراه و به نام او باقی می‌ماند.

اما در ایران اولین بار در سال ۱۳۰۹ هجری شمسی قرارداد مالکیت ادبی و صنعتی بین دولتین ایران و آلمان توسط مجلس شورای ملی تأیید شد.^۱

این قرارداد که در موضوع حمایت از مخترعین و دارندگان امتیاز علائم صنعتی و تجارتي و حقوق مالکیت صنعتی و ادبی، دولتین را ملزم به رعایت اصل تساوی حقوق اتباع دو کشور می‌کرد در ماده اول آن آمده است:

«اتباع و شرکت‌های هریک از طرفین متعاقد در خاک طرف متعاقد دیگر از همان حقوقی بهره‌مند خواهند بود که اتباع و شرکت‌های مملکت متوقف فیها راجع به تصدیق‌نامه‌های اختراع و علائم صنعتی یا تجارتي و اسامی تجار و طرح‌ها و حقوق مالکیت صنعتی و ادبی با اجرای مراسم مقرر در قوانین جاری مملکت متوقف فیها استفاده می‌نماید.^۲

بعد به قانون ثبت علائم و اختراعات می‌رسیم که در ۵۱ ماده در تیرماه ۱۳۱۰ به تصویب رسید و بعد از آن ضرورت حقوق مؤلف احساس شد و در سال‌های ۱۳۳۴ و ۱۳۳۵ شمسی در نشریات این حقوق مورد بررسی قرار گرفت.

۱- مجموعه قانون دوره هفتم سال ۱۳۰۹، ص ۳۱۶.

۲- مجموعه قانون دوره هفتم، سال ۱۳۰۹، ص ۳۱۷.